

nézeteknek a marxista esztétikába való beépülése is azok történeti igazságát mutatja. Ungvári Tamás könyve elérte célját, hiszen „Tanulmányunk – írja – Brecht és Lukács elveinek mesterséges szembeállítására ellen szól” (260.). A könyv bebizonyította, hogy nem volt itt ellentét, csak a kialakuló marxista esztétika más és más aspektusának hangsúlyozása, amelyek végül egységre épültek.

BÉCSY TAMÁS

SZÁVAI JÁNOS: AZ ÖNÉLETÍRÁS

Szávai János könyve egy műfaj története és elmélete. Nagyigényű vállalkozás: az 5. századi Augustinus művétől Malraux, Déry, Sartre önéletrajzáig követi tárgyát az időben, s ugyanakkor a műfaj általános, elméleti kérdéseit is megvilágítja. De ha az önéletírásról szólni akart, szinte valamennyi kérdéséről szólnia kellett, s ilyen teljességre törekvően szinte mindenről első ízben. Hiszen a kérdés szakirodalma magyar nyelven igen csekély, különösen a műfajelméleti szempontú elemzések hiányzanak. De a külföldi irodalomtörténészeknek is csak néhány, zömében újkeletű írására hivatkozhatott a szerző.

Ami az egyes korszakok, fejlődési fokok ismertetését illeti, nyilvánvaló a 20. századi önéletrajz erős hangsúlya. E századi művekről szól a legrészletesebben a könyv, s elméleti fejtegetéseinek példaanyagát, viszonyítási pontját is e korszak adja. Jogos ez az arány: az „irodalmi” önéletírás e században páratlan népszerűséget ért el, az írói életműveknek szerves része, olykor kitüntetett darabja lett. Az önéletírás történetében tehát a 20. századig csak a magukban álló nagy művekkel foglalkozik behatóan (Ágoston, Goethe, Rousseau), a folyamatot, az önéletírajz változatait rövidebben mutatja be.

Mínthogy az önéletrajz eddig alig tárgyalt elméletét kellett egységbe forrasztania a jól ismert művek elemzésével, Szávai ritka szerkezeti megoldáshoz folyamodott: a történeti áttekintés folyamatát megszakítja az elméleti fejtegetés, majd ismét történeti fejezettel zárul a mű. Az alapvető meghatározás-funkciót az előszó látja el, majd az első fejezet áttekinti a műfaj történetét egészen a 20. századig. A második fejezettel kezdődik a részletes elméleti magyarázat, s a zárófejezet: a 20. századi önéletrajzok jellemzése. S ahogyan már az első fejezet előreutalt a műfajelméletre, úgy az utolsó rész műelemzései megerősítik, ki egészítik az előzőleg tárgyalt elméleti megállapításokat.

Mindenekelőtt az önéletírás helyét, sajátosságait kellett meghatározni. Ha még kevéssé vizsgált műfaj elemzésére vállalkozik a kutató,

elsősorban körülhatárolni, elkülöníteni igyekszik tárgyát, kivonni a hozzá hasonlók köréből. Szávai is ezzel kezdi, áttekintve az önéletrajz rokonait, a krónikát, az emlékiratot, a naplót. Az önéletírás megkülönböztető jegye az, hogy benne a szerző önmaga életét nem adalékként, hanem önmagáért írja le, és múltidejű folyamatos történetté alakítja. Ez a meghatározás természetesen számos átmeneti esetet hagy homályban. Szávai az elméleti fejezetekben bevezeti a „szerző – irodalmi mű – olvasó” egyszerre pszichológiai és szociológiai motiváltságú hármasságát. Így is kell tennie, hiszen az önéletrajzot társaitól, különösen az ún. önéletrajzi regénytől csak irodalmon kívüli szempontok alapján lehet elkülöníteni. Az irodalomban ritka módon döntő itt az írói szándék szerepe: mit szán az író – akár előszóban is megindokolva – önéletrajznak, melyik könyvében vállalja tulajdon lényének, a művet előadó narrátornak, s a mű főhősenek *azonosságát*. Ez a megfelelés egy tulajdonnév – a szerző neve a könyv címlapján – s maga a mű között Philippe Lejeune szerint az *önéletrajzi szerződés*, megegyezés az olvasóval, melyre Szávai is hivatkozik. Ez utóbbi kritérium persze nem is annyira a krónikától vagy a memoártól különbözteti meg az önéletírást, mint inkább – ahogy utaltunk rá – az önéletrajzi hangoltságú regénytől, vagy épp az ál-önéletrajztól. De miután mindezt megállapította az irodalomtörténész, magukat a műveket már irodalmi szempontok alapján értékeli. Így tesz Szávai is. Magát a *valószerűséget* is irodalmi kategóriaként kezeli. Az önéletírás nem eseményekről adott információ-sorozat, mely pusztán külső adatokkal jóváhagyható, megcáfoltató. Az életet, a múlt időt nem önmagában, hanem értékelő *viszonyban* ragadja meg úgy, ahogyan a szerző jelen idejű énje a múltbelit értékeli. s ezt a viszonyt elsősorban a szerkezet meg az írásmód, a „hangütés” hordozza.

A műfaj legelső, s mindjárt alapvető alkotásának, Ágoston művének vannak egyedülálló, de jövőbe mutató vonásai is. Nemigen talál követőkre az az eljárás, hogy a beszélő mindvégig Istenhez fordul, megszólítja s így egyoldalú párbeszédben, gyónásban tárja föl életét. De a 20. századig követhetők szerkezeti sajátosságai, különösen elbeszélésnek és értelmezésnek a váltogatása, meg az önéletírásnak egy újabb lényeges jellemzője: a válságok, az életet addigi irányából eltérítő, vagy új szellemi szintre emelő mozzanatok döntő szerepe. S ezek a vonások később, a 20. századi művek elemzésének is szempontjai lesznek.

Az első fejezet emellett tanulságosan ismerteti a 17. századi francia irodalom gyakori önéletrajzi *gesztusait*; ezek révén fiktív történeteket önéletrajzként, tehát hiteles beszámolóként adtak elő. Érdemes megjegyezni, hogy a modern irodalomban, ha rejtetten is, de előfordul, hogy egy életmű egésze kap igazi önéletrajzi jelleget; Ph. Lejeune

szavával pl. Gide életműve önéletrajzi térben, viszonyításrendszerben helyezkedik el.

Két elméleti fejezet tekinti át ezek után a műfajt, mintegy előzményként a modern önéletrajzok alaposabb vizsgálatához. A történeti fejtegetés némileg vázlatos marad, inkább az önéletrajz különböző változatait, eljárásait veti egybe a szerző. A korszak egészére jellemző, hogy megszorodnak az önéletrajzok, az életmű integráns részévé válnak, az alkotók eleve kiadásra szánják őket.

Szavai figyelme a műfaj minden lényeges vonására kiterjed: az önéletírás anyagára, hangütésére, a kiválasztott élettényekben megmutató pszichológiai alkatra, leíró és kommentáló részek arányára, a narrátor és a főhős közti distanciára, a műgész perspektívájára. Ezeknek az általános jellemzőknek a változatai – természetesen – *típzálásra* is alkalmasak.

S gondosan alkalmazza őket a negyedik fejezet, *Az önéletrajz jelene*. Szavai igyekeznek azonos szempontok, műszavak segítségével megragadni az egyes műveket, de ha szükséges, e művek egyéb sajátos értékeire is kitér. Általános kategóriái közül azt hangsúlyozza mindig, amelyik az illető művet legjobban jellemzi. A valóságanyag az önéletrajz újdonságát meghatározó mozzanat pl. Gorkij, Kassák vagy a naiv önéletírók esetében: mindannyian az irodalomban addig föl nem idézett rétegekről, életmódokról számoltak be. A hangütés szorosan összefügg a narrátor és a főhős közötti distanciával. Ha ez a distancia jelentékeny, a hangnem ironikus, sőt szatirikus lehet (Sartre-nál), ha csekély, ha a narrátor „együttérez” a hőssel, akkor nosztalgikus (Romain Rolland-nál vagy az ún. verses önéletrajzokban), ha a narrátor vállalja ifjúkori énjét, törekvéseit magasabb szinten folytatja, akkor a hangnem a tárgyilagos, a meghökkentés pózától mentes őszinteségé (Kassák). Az önéletrajz hősének pszichológiai alkata az elbeszélő alkata egyben, s a múltból kiválasztott események hangsúlya, reflektáltsága világítja meg: Gorkij vagy akár Beauvoir is sok külső eseményt jegyez föl, hagyják, hogy azok „magukért beszéljenek”: Sartre, vagy Julien Green rendszeresebben vonatkoztat önmagára, részletesebb a benső világ rajzában. Ezt a szempontot azért hiba volna túlhajtani – a szerző őrizkedik is ettől –, s pl. az „extrovertált–introvertált” jungi típusánára keresni példákat az önéletrajzokban. Annál is inkább, mivel ezek a jellemzések csakis az elbeszélés technikájában, a hangnemben s az esztétikai igényű alkotói szelekcióban nyilvánulhatnak meg. Ez pedig már nem egyszerűen alkat, hanem *tróí* egyéniség kérdése is: épp ezért Szávai János az egyes életművekről is ejt néhány szót, s azok világába illeszti a tárgyalt önéletrajzot.

Az önéletrajz csak az elmúltról szólhat, de perspektívája, jövőre utaló hangsúlyai is vannak. S ebben megint különbözik a „bevett”

epikai műfajoktól: míg pl. egy regényhős jövője csak a műben található utalásokban létezik, s ezen túlmenően nincs is jelentősége, addig az önéletrajzi hős jövője kívülről is, belülről is meghatározott, nyilvánvaló; belülről a narrátor jelen idejű beszéde jelzi azt, hogy hová jutott, kívülről az író neve, mely még további tájékoztatást is nyújt. De az önéletrajzok nem egyenlő mértékben töltik be a hős múltja és a narrátor jelene közötti űrt. Szembeszökő a különbség pl. egyfelől Gide és Sartre, másfelől Beauvoir és Déry eljárása között. Az előbbieket a messzi múltnál hagyják abba az elbeszélést, az utóbbiak a narrátor jelenéig követik a hőst. Ugyanakkor pl. *A szavaknak* is az a célja – Szávai világosan kifejti –, hogy a szerző érett énjének kialakulását, egyéniségének genesisét mutassa be. A kész egyéniség magyarázatára törekszik minden önéletrajz, az emlékezet segítségével.

Abban aztán megint különböznek, hogy az emlékező jelen idejét, az emlékezés folyamatát, a narrátor jelenbeli ítélkezését mennyire avatják a mű részévé. Szávai könyve ebből a szempontból is osztályozza az önéletrajzokat. Vizsgálódása kettős eredményre vezet. Az egyik a valószínűség és az adatszerű hitelesség eltérésére mutat rá ismét. Az utóbbit ugyanis nemcsak a szükségképpeni kihagyások „veszélyeztetik”, hanem a regényszerű részletezés is. Mert bizonyos, hogy pl. Gorkij nem emlékezhetett mindazokra a részletekre gyermekkorából (valamennyi pajtásának, szomszédjának szeme színére stb.), amelyekkel regényalkotó fantáziája kiegészítette a hézagos emlékezetet. A földidezett életre az is jellemző lesz, amivel rajzát kiegészítjük, ha nem is pontosan az esett meg velünk. A másik tanulság a 20. századi regény és önéletrajz kapcsolatára vet fényt. Az önéletrajzot regényszerűen formálni ugyanis nemcsak a 19. századi regény módjára lehet, hanem a modern regény technikájával is: az asszociációs emlékezettel, a látomások egységteremtő használatával. Elsősorban Déry *Ítélet nincs* c. művét idézi példának a könyv. Megfigyelése ugyanakkor az, hogy ez a sajtósági műfaj nehezen fogadja be a regény újításait. A külső és a benső világot kénytelen határozottabban elkülöníteni, mint általában a modern regény. Egyúttal eleve nem vállalkozhat a nézőpontok váltogatására, amely szintén a kor regényének elterjedt újítása. S ami az elbeszélést és a kommentárt illeti: arányuk, funkciójuk igen sokféle lehet. Gorkij említett folytonos elbeszéléssel szemben Ágoston és Sartre egymástól oly különböző önéletrajzokban az események megannyi nyíltan ítélkező kommentárt vonnak maguk után, mintegy példát szolgáltatnak a jelenben hangzó ítélet számára.

A könyv még az ún. verses önéletrajz kérdését is fölveti, elsősorban Aragon *Befejezetlen regénye*-e és Szabó Lőrinc műve, a *Tücsöközene* alapján. Arra a következtetésre jut, hogy nem nevezhetjük őket önéletrajzoknak.

rajznak. Indoklása szerint az önéletírás általában kerüli az irodalmiasság vonásait, a verses művek pedig erősen sugallják, hogy „irodalmon belül” állnak. Tegyük hozzá, hogy maga a folyamatosság is csorbát szenved ezekben a lírai ciklusokban: az egyes versek önálló művek, egyetlen tárgyat ragadnak meg, s egyetlen érzelmi folyamatot visznek végig önmagukban. Ebből következik az értékkülönbség a részek között: remekművek fáradt darabokkal váltakoznak a nagy kompozíción belül.

Szavai János könyve áttekintés. Nem kérhetünk számon rajta említetlen remekműveket. A műfaj fejlődését máig kísérte, föltárta szerkezeti sajátosságait; tudatosította, hogy az önéletrajzokat nemcsak anyaguk, hanem megformálásuk is egy önálló műfaj alkotásaivá teszi. (Gondolat, 1978.)

BÁRDOS LÁSZLÓ

SZILÁGYI JÚLIA: A HELYSZÍN HATALMA

A helyszín az – mondja Szilágyi Júlia az *Értelmező Szótár* után szabadon –, „ahol valami történik”. Helyszínnek minősül az a tér, „ahol valami más történik a szereplőkkel, mint ami bárhol egyebütt történne(. . .) Feltéve persze, hogy helyszínnek tekinthető a meg nem ragadott, az elfojtott vagy szétszóródott energiák szintere [is], a félbe-maradt mozdulatoké. . .”

A cím frappáns. Találón, a gondolatot kiterjesztve fedi a karcsú könyv négy ciklusát, (*Rokonságok; Mindennapi ürügyünk: a mítosz; Túlélők; Sorok között*), de különösen az elsőt, amely romániai magyar szerzőket tárgyal. Mert valóban: hazánk, az a föld darab ahol élünk – még tovább tágítva az elasztikus fogalmat – a hozzátartozó korrall, társadalmi renddel, anyanyelvel, kultúrával együtt sokágú koordináta-rendszer gyanánt behatárol, helyiértékkel lát el bennünket. És ebben az értelemben igaz, hogy a helyszín csak akkor cserél „nevet és lényegét”, csak akkor válik „formátlan végzetből alakítható sorssá”, ha nem csupán örököltük, de választottuk is. Azzal azonban valószínűleg nem lehet egyetérteni, hogy ha választottuk is helyszínünket, ezzel egyúttal *szabaddá tehattük magunkat tőle.*

Fenntartásunkat maga a kötet látszik igazolni. Erdély, az erdélyi magyar irodalmár léttudata ugyanis olyan erősen rányomja bélyegét a könyv tárgyára, valamint az írónó adta főcím annyira egy speciális nézőpontra szűri keresztül az intellektuális látványt, hogy olvasmányunk végére érve is úgy érezzük: a helyszín hatalma, és a genius loci legyőzhetetlen. (Az természetesen más kérdés, hogy egyáltalában legyőzendők-e.)